KORXONALARDA YASHIRIN XARAJATLARNI ANIQLASH VA ULARNI BUXGALTERIYA HISOBIDA AKS ETTIRISH

Rahmonova Yulduz Sharafitdinovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
SamISI PhD, v.b.dotsent Tel.: (97) 446-03-60
Elektron pochta: raxmanova_yulduz@mail.ru
UDK: 657.1:332.7-047:32(575.1)
ORCID: 0009-0008-9676-2216
Narzullayev Samandar
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakulteti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24269452

Annotatsiya: Mazkur maqolada korxonalarda yashirin xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, ularning yuzaga kelish sabablari, aniqlash usullari hamda buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish masalalari yoritilgan. Yashirin xarajatlarning korxona moliyaviy natijalari, mahsulot tannarxi, rentabellik darajasi va iqtisodiy samaradorligiga ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonidagi me'yordan ortiq yo'qotishlar, resurslardan samarasiz foydalanish, uskunalarning bekor turishi, hujjatlashtirilmagan operatsiyalar va boshqa xarajatlarni aniqlash mexanizmlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot davomida yashirin xarajatlarni aniqlashda ichki audit, inventarizatsiya, xarajatlar tahlili va boshqaruv hisobining ahamiyati asoslangan. Yakunda korxonalarda yashirin xarajatlarni kamaytirish va ularni buxgalteriya hisobida ishonchli aks ettirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.
Kalit so'zlar: yashirin xarajatlar, buxgalteriya hisobi, ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi, ichki audit, inventarizatsiya, moliyaviy natija, xarajatlar nazorati, resurslardan foydalanish, iqtisodiy samaradorlik.

МЕЖДУНАРОДНАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ РЕНТАБЕЛЬНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ НЕДВИЖИМОСТИ И ЕЁ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация:В данной статье рассматриваются экономическая сущность скрытых затрат на предприятиях, причины их возникновения, методы выявления и особенности отражения в бухгалтерском учете. Анализируется влияние скрытых затрат на финансовые результаты предприятия, себестоимость продукции, уровень рентабельности и экономическую эффективность. Также изучаются механизмы выявления сверхнормативных потерь в производстве, неэффективного использования ресурсов, простоев оборудования, неоформленных хозяйственных операций и других видов затрат. Обосновывается значение внутреннего аудита, инвентаризации, анализа затрат и управленческого учета в выявлении скрытых расходов. В заключение разработаны научно-практические предложения по сокращению скрытых затрат и обеспечению их достоверного отражения в бухгалтерском учете.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ключевые слова: скрытые затраты, бухгалтерский учет, производственные расходы, себестоимость продукции, внутренний аудит, инвентаризация, финансовый результат, контроль затрат, использование ресурсов, экономическая эффективность.

Abstract: This article examines the economic nature of hidden costs in enterprises, the reasons for their occurrence, methods of identification, and their proper recognition in accounting. It analyzes the impact of hidden costs on financial results, product cost, profitability, and economic efficiency. The study also considers methods for identifying excessive production losses, inefficient resource utilization, equipment downtime, undocumented transactions, and other types of costs. The importance of internal auditing, inventory control, cost analysis, and management accounting in identifying hidden costs is discussed. Finally, scientific and practical recommendations are developed to reduce hidden costs and ensure their reliable recognition in accounting records.

Keywords: hidden costs, accounting, production costs, product cost, internal audit, inventory, financial results, cost control, resource utilization, economic efficiency.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligi nafaqat ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi yoki olingan daromad bilan, balki mavjud resurslardan oqilona foydalanish va xarajatlarni samarali boshqarish bilan ham belgilanadi. Har qanday korxona o‘z faoliyati davomida xomashyo, materiallar, mehnat resurslari, energiya, transport, texnologik uskunalar va boshqa iqtisodiy resurslardan foydalanadi. Ushbu resurslardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan xarajatlarning barchasi o‘z vaqtida aniqlanib, to‘g‘ri hisobga olinishi korxonaning haqiqiy moliyaviy holatini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Amaliyotda ayrim xarajatlar korxonaning umumiy xarajatlari tarkibida yaqqol namoyon bo‘lmasligi, turli hisobvaraqlarda noto‘g‘ri tasniflanishi yoki umuman buxgalteriya hisobida aks ettirilmasligi mumkin. Bunday holatlar yashirin xarajatlar muammosini yuzaga keltiradi. Yashirin xarajatlar korxona resurslaridan samarasiz foydalanish, ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlar, uskunalarning bekor turishi, ortiqcha energiya sarfi, mahsulotning sifatsizligi, qayta ishlash va hujjatlashtirishdagi kamchiliklar natijasida shakllanishi mumkin.

Yashirin xarajatlarning mavjudligi korxonaning haqiqiy tannarxini aniqlashni qiyinlashtiradi. Agar korxona ishlab chiqarish jarayonidagi barcha xarajatlarni to‘liq aniqlamasa, mahsulot tannarxi sun’iy ravishda past ko‘rinishi, foyda ko‘rsatkichi esa haqiqatdagidan yuqori shakllanishi mumkin. Natijada rahbariyat noto‘g‘ri boshqaruv qarorlarini qabul qilishi, narx siyosatini noto‘g‘ri belgilashi va investitsion resurslardan samarasiz foydalanishi ehtimoli ortadi.

Yashirin xarajatlarni aniqlash va ularni buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettirish korxonalarda moliyaviy intizomni mustahkamlash, xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirish hamda iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli mazkur mavzuni ilmiy va amaliy jihatdan o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi

Korxonalarda xarajatlarni boshqarish, ishlab chiqarish tannarxini shakllantirish va moliyaviy natijalarni aniqlash masalalari iqtisodiy fanlarning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlarda xarajatlarni tasniflash, ularni mahsulot tannarxiga kiritish,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

resurslardan foydalanish samaradorligini baholash va ichki nazorat mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Klassik iqtisodiy nazariyada xarajatlar ishlab chiqarish omillaridan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy sarflar sifatida talqin etiladi. Jumladan, Alfred Marshallning iqtisodiy qarashlarida ishlab chiqarish xarajatlari va ularning mahsulot qiymatiga ta'siri muhim o'rin egallaydi. Keyingi iqtisodiy tadqiqotlarda esa bevosita xarajatlar bilan bir qatorda imkoniyat xarajatlari, samarasizlik natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlar va resurslardan foydalanish bilan bog'liq bilvosita xarajatlar ham o'rganilgan.

Boshqaruv hisobi nazariyasida xarajatlarni doimiy, o'zgaruvchan, bevosita, bilvosita va nazorat qilinadigan xarajatlarga ajratish orqali ularni boshqarish imkoniyatlari kengaytiriladi. Bu yondashuv korxonalarda xarajatlarning kelib chiqish sabablarini aniqlash va ularni mas'uliyat markazlari bo'yicha nazorat qilishda muhim ahamiyatga ega.

Yashirin xarajatlar tushunchasiga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki bu tushuncha buxgalteriya hisobida mustaqil, yagona standartlashtirilgan xarajatlar turi sifatida belgilanmagan. U iqtisodiy va boshqaruv nuqtayi nazaridan xarajatlarning turli ko'rinishlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, hisobda aks ettirilmagan, ammo hujjatlar bilan tasdiqlanishi lozim bo'lgan haqiqiy xarajatlar hamda korxona imkoniyatlaridan foydalanmaslik natijasida yuzaga keladigan shartli imkoniyat xarajatlari bir-biridan farqlanadi.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlarida ham xarajatlarni tan olish, aktivlar qiymatini shakllantirish, zaxiralarning tannarxini aniqlash va zararlarni hisobotda aks ettirish masalalari tartibga solingan. Xususan, IAS 2 "Zaxiralar" standartida me'yordan ortiq xomashyo, mehnat va boshqa ishlab chiqarish xarajatlari zaxiralar tannarxiga kiritilmasligi, balki yuzaga kelgan davr xarajati sifatida tan olinishi belgilangan.

O'zbekiston sharoitida yashirin xarajatlarni aniqlash masalasi buxgalteriya hisobining ishonchliligi, xo'jalik operatsiyalarini hujjatlashtirish, inventarizatsiya va ichki audit faoliyati bilan bevosita bog'liq. Shu bois korxonalarda yashirin xarajatlarni aniqlashning kompleks mexanizmlarini ishlab chiqish va ularni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish masalalari yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda korxonalarda yashirin xarajatlarni aniqlash va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish masalalarini o'rganishda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-mantiqiy tahlil, kuzatish, umumlashtirish va hisob-kitob usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini xarajatlarni hisobga olish, mahsulot tannarxini shakllantirish, ichki audit, inventarizatsiya va moliyaviy hisobotga oid ilmiy qarashlar hamda me'yoriy hujjatlar tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi asosiy vazifalar belgilandi:

- yashirin xarajatlarning iqtisodiy mazmuni va yuzaga kelish sabablarini aniqlash;
- korxonalarda xarajatlarning hisobda to'liq aks ettirilmasligi bilan bog'liq holatlarni o'rganish;
- ishlab chiqarishdagi yo'qotishlar va resurslardan samarasiz foydalanish holatlarini tahlil qilish;
- yashirin xarajatlarni aniqlashda ichki audit va inventarizatsiya imkoniyatlarini baholash;
- aniqlangan xarajatlarni buxgalteriya hisobida to'g'ri tasniflash va aks ettirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

Yashirin xarajatlarni aniqlashda quyidagi hisoblash usulidan foydalanish mumkin:

Yashirin xarajatlarning umumiy summasi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

[
YX = X_{aniq}-X_{hisob}
]

Bu yerda:

YX – aniqlangan yashirin yoki hisobda aks ettirilmagan xarajatlar summasi;

X_aniq – hujjatlar, inventarizatsiya va tahlil natijasida aniqlangan haqiqiy xarajatlar;

X_hisob – buxgalteriya hisobida aks ettirilgan tegishli xarajatlar.

Ushbu formula faqat bir xil davr, bir xil xarajatlar doirasi va taqqoslanadigan baholash asosida qo‘llanilishi lozim. Chunki iqtisodiy imkoniyat xarajatlari bilan buxgalteriya hisobida tan olinishi kerak bo‘lgan haqiqiy xarajatlar bir xil mazmunga ega emas.

Yashirin xarajatlarning mahsulot tannarxiga ta’sirini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

[
T=\frac{X_{umumiy}+YX}{Q}
]

Bu yerda:

T – mahsulotning bir birlik tannarxi;

X_umumiy – hisobga olingan umumiy ishlab chiqarish xarajatlari;

YX – tegishli davrga taalluqli, hisobda aks ettirilishi lozim bo‘lgan qo‘shimcha xarajatlar;

Q – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Mazkur hisoblash usuli korxonada mahsulot tannarxining to‘liq shakllanishini tahlil qilishga yordam beradi. Bunda barcha yashirin iqtisodiy yo‘qotishlarni avtomatik ravishda mahsulot tannarxiga qo‘shish mumkin emas. Xarajatning xususiyati va tegishli buxgalteriya standartlari talablariga qarab uning tannarxga yoki davr xarajatlariga kiritilishi belgilanadi.

Natija va muhokama

Korxonalarda yashirin xarajatlar turli ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarida yuzaga kelishi mumkin. Ularning asosiy xususiyati shundaki, bunday xarajatlar korxonaning umumiy iqtisodiy natijalariga ta’sir ko‘rsatsa-da, dastlabki hisob-kitoblarda to‘liq aniqlanmasligi yoki tegishli xarajat moddasida aks ettirilmasligi mumkin.

Yashirin xarajatlarni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. **Ishlab chiqarishdagi yashirin xarajatlar.** Xomashyo va materiallarning me’yordan ortiq sarflanishi, brak mahsulotlar, qayta ishlash va texnologik yo‘qotishlar bilan bog‘liq xarajatlar.
2. **Mehnat resurslari bilan bog‘liq yashirin xarajatlar.** Ish vaqtining samarasiz sarflanishi, xodimlarning bekor turishi va mehnat unumdorligining pasayishi natijasidagi yo‘qotishlar.
3. **Energiya va kommunal resurslar bilan bog‘liq xarajatlar.** Elektr energiyasi, gaz, suv va boshqa resurslarning me’yordan ortiq sarflanishi.
4. **Texnik va uskunaviy xarajatlar.** Uskunalarning nosozligi, rejasiz ta’mirlash, ishlab chiqarishdagi uzilishlar va bekor turishlar natijasida yuzaga keladigan yo‘qotishlar.
5. **Boshqaruv bilan bog‘liq yashirin xarajatlar.** Noto‘g‘ri rejalashtirish, ortiqcha ma’muriy sarflar, hujjat aylanishidagi kamchiliklar va samarasiz qarorlar natijasidagi iqtisodiy yo‘qotishlar.
6. **Hisobda aks ettirilmagan haqiqiy xarajatlar.** Tegishli hujjatlar mavjud bo‘lsa-da, buxgalteriya hisobida o‘z vaqtida qayd etilmagan majburiyatlar va xarajatlar.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1-jadval. Korxonalarda yashirin xarajatlarning asosiy turlari va ularning yuzaga kelish sabablari

Yashirin xarajat turi	Yuzaga kelish sababi	Korxona faoliyatiga ta'siri
Xomashyo yo'qotishlari	Me'yordan ortiq sarf, noto'g'ri saqlash	Mahsulot tannarxi oshadi
Brak mahsulotlar	Texnologik xatolar, sifat nazoratining sustligi	Qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlari yuzaga keladi
Uskunalarning bekor turishi	Nosozlik va ta'mirlashdagi kechikishlar	Ishlab chiqarish hajmi kamayadi
Ortiqcha energiya sarfi	Eskirgan texnologiya va nazoratning sustligi	Operatsion xarajatlar ortadi
Ish vaqti yo'qotilishi	Noto'g'ri rejalashtirish	Mehnat unumdorligi pasayadi
Hisobga olinmagan majburiyatlar	Hujjatlarning kechikishi yoki hisobdagi kamchiliklar	Moliyaviy natijalar noto'g'ri shakllanishi mumkin

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, yashirin xarajatlar faqat buxgalteriya hisobidagi kamchiliklar bilan cheklanmaydi. Ular korxonaning ishlab chiqarish texnologiyasi, mehnatni tashkil etish, resurslardan foydalanish va boshqaruv tizimidagi muammolar natijasida ham yuzaga keladi.

Yashirin xarajatlarni aniqlashning asosiy usullari

Yashirin xarajatlarni samarali aniqlash uchun korxonada bir nechta nazorat va tahlil usullaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Birinchidan, inventarizatsiya usuli. Inventarizatsiya orqali korxonaning mavjud xomashyo, materiallar, tayyor mahsulotlar va asosiy vositalari hisob ma'lumotlari bilan solishtiriladi. Natijada kamomad, ortiqcha zaxiralar, yaroqsiz materiallar va foydalanilmayotgan aktivlar aniqlanishi mumkin.

Ikkinchidan, xarajatlar tahlili. Rejadagi va haqiqiy xarajatlar o'zaro taqqoslanadi. Ularning o'rtasidagi tafovutlar kelib chiqish sabablari bo'yicha o'rganiladi. Ayniqsa, xomashyo, energiya, transport va mehnat xarajatlari bo'yicha tahlil muhim hisoblanadi.

Uchinchidan, ichki audit. Ichki audit jarayonida xo'jalik operatsiyalarining hujjatlashtirilishi, xarajatlarning to'g'ri tasniflanishi, hisobvaraqlarda aks ettirilishi va ichki tartiblarga rioya etilishi tekshiriladi.

To'rtinchidan, texnik-iqtisodiy tahlil. Ishlab chiqarish uskunalarining ishlash vaqti, quvvati, energiya sarfi va ishlab chiqarish hajmi o'rganiladi. Bu orqali ishlab chiqarishdagi samarasizlik va ortiqcha xarajatlar aniqlanadi.

Beshinchidan, raqamli monitoring. Zamonaviy axborot tizimlari orqali xomashyo sarfi, ombor qoldiqlari, ishlab chiqarish hajmi va xarajatlar dinamikasini doimiy kuzatish mumkin.

2-jadval. Yashirin xarajatlarni aniqlash usullari va ularning amaliy ahamiyati

Aniqlash usuli	Amalga oshirish tartibi	Kutiladigan natija
Inventarizatsiya	Haqiqiy qoldiqlarni hisob ma'lumotlari bilan solishtirish	Kamomad va ortiqcha zaxiralar aniqlanadi
Reja va haqiqiy xarajatlar tahlili	Xarajatlar tafovutini hisoblash	Ortiqcha sarflar aniqlanadi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ichki audit	Hujjatlar va xo'jalik operatsiyalarini tekshirish	Hisobdagi xatolar kamayadi
Texnik tahlil	Uskunalar ishlashi va resurs sarfini baholash	Ishlab chiqarishdagi yo'qotishlar kamayadi
Raqamli monitoring	Ma'lumotlarni avtomatik kuzatish	Xarajatlar ustidan tezkor nazorat kuchayadi

Mazkur usullarni birgalikda qo'llash korxonalarda yashirin xarajatlarni aniqlash imkoniyatini oshiradi. Bunda har bir xarajatning kelib chiqish sababi, miqdori va iqtisodiy ta'siri alohida tahlil qilinishi kerak.

Yashirin xarajatlarning mahsulot tannarxiga ta'siri

Mahsulot tannarxi korxona faoliyatining muhim iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. U mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog'liq tegishli xarajatlarni ifodalaydi. Yashirin xarajatlar aniqlanmasa, mahsulot tannarxi to'liq shakllanmaydi va korxonaning moliyaviy natijalari noto'g'ri baholanishi mumkin.

Masalan, korxona bir oy davomida 1 000 dona mahsulot ishlab chiqardi. Hisobda aks ettirilgan ishlab chiqarish xarajatlari 120 million so'mni tashkil etdi. Keyingi tahlil natijasida 8 million so'mlik qo'shimcha xarajatlar aniqlanib, ularning 5 million so'mi mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq, 3 million so'mi esa me'yordan ortiq yo'qotishlar sifatida baholandi.

Ushbu holatda mahsulot tannarxini shakllantirishda barcha 8 million so'mni bir xil tartibda hisobga olish mumkin emas. Tegishli xarajatlarning iqtisodiy mazmuni va hisob standartlari asosida tasniflash talab etiladi.

Agar 5 million so'mlik xarajatlar mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan va tannarxga kiritilishi lozim bo'lgan xarajatlar bo'lsa, ular mahsulot tannarxini oshiradi. Me'yordan ortiq yo'qotishlar esa tegishli hisob qoidalariga muvofiq davr xarajati sifatida tan olinishi mumkin.

Hisob-kitob:

Dastlabki bir birlik mahsulot tannarxi:

[
T_1=\frac{120,000,000}{1000}=120,000
]

Tannarxga kiritilishi lozim bo'lgan 5 million so'mlik xarajat hisobga olingandan keyin:

[
T_2=\frac{120,000,000+5,000,000}{1000}=125,000
]

Demak, bir birlik mahsulot tannarxi 5 000 so'mga oshadi. Me'yordan ortiq yo'qotish sifatida aniqlangan 3 million so'm esa tegishli davr xarajatlarida alohida aks ettiriladi.

Ushbu misol shartli bo'lib, yashirin xarajatlarni iqtisodiy mazmuniga qarab tasniflash zarurligini ko'rsatadi.

Yashirin xarajatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi

Yashirin xarajatlarni aniqlashning o'zi yetarli emas. Ularni tegishli hujjatlar asosida rasmiylashtirish va buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish ham muhim hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonunida buxgalteriya hisobini yuritish xo'jalik operatsiyalarini uzluksiz va hujjatli hisobga olishga asoslanishi belgilangan. Shu sababli

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

aniqlangan xarajatlar tegishli birlamchi hujjatlar, dalolatnomalar, hisob-kitoblar va boshqa tasdiqlovchi hujjatlar bilan rasmiylashtirilishi lozim.

Yashirin xarajatlarni hisobga olishda quyidagi bosqichlarga amal qilish maqsadga muvofiq:

1. Xarajatning kelib chiqish sababini aniqlash.
2. Xarajat summasini hujjatlar va hisob-kitoblar asosida belgilash.
3. Xarajatni iqtisodiy mazmuniga ko‘ra tasniflash.
4. Xarajatni mahsulot tannarxiga yoki tegishli davr xarajatlariga kiritish masalasini aniqlash.
5. Tegishli buxgalteriya yozuvlarini amalga oshirish.
6. Xarajatlarning moliyaviy hisobotlarda to‘g‘ri aks ettirilishini tekshirish.

Buxgalteriya yozuvlari xarajatning xususiyatiga va korxonaning hisob siyosatiga bog‘liq. Quyidagi yozuvlar umumiy mazmundagi misollar bo‘lib, aniq hisobvaraqlar korxonada qo‘llaniladigan hisobvaraqlar rejasi va amaldagi me’yoriy hujjatlar asosida tanlanadi.

3-jadval. Aniqlangan xarajatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirishning namunaviy ko‘rinishi

Xo‘jalik operatsiyasi	Debet mazmuni	Kredit mazmuni
Ishlab chiqarishga tegishli qo‘shimcha material xarajati	Ishlab chiqarish xarajatlari	Materiallar yoki yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar
Ishlab chiqarish xodimlariga hisoblangan qo‘shimcha ish haqi	Ishlab chiqarish xarajatlari	Mehnat haqi bo‘yicha majburiyatlar
Me’yordan ortiq ishlab chiqarish yo‘qotishlari	Tegishli davr xarajatlari	Materiallar, mehnat haqi yoki boshqa tegishli hisobvaraqlar
Inventarizatsiyada aniqlangan kamomad	Kamomadlarni hisobga olish hisobvarag‘i	Tovar-moddiy zaxiralar
Aniqlangan zarar bo‘yicha aybdor shaxsning qarzi belgilanishi	Xodimlar yoki boshqa shaxslar bilan hisob-kitoblar	Kamomad va yo‘qotishlarni hisobga olish hisobvarag‘i

Jadvalda keltirilgan yozuvlar mazmuniy misol hisoblanadi. Kamomad, zarar yoki qo‘shimcha xarajatlarning yakuniy buxgalteriya yozuvlari ularning kelib chiqish sababi, aybdor shaxs mavjudligi, undirish imkoniyati va tegishli normativ talablarga qarab belgilanadi.

Xalqaro standartlarda xarajatlarni tan olish va baholash

Yashirin xarajatlarni hisobga olishda xalqaro moliyaviy hisobot standartlarining ayrim qoidalari muhim ahamiyatga ega.

IAS 2 – Zaxiralar. Ushbu standartga muvofiq, zaxiralar tannarxiga ularni joriy holati va joylashuviga keltirish bilan bog‘liq xarajatlar kiritiladi. Biroq me’yordan ortiq xomashyo, mehnat va boshqa ishlab chiqarish yo‘qotishlari zaxiralar tannarxiga qo‘shilmaydi, balki yuzaga kelgan davr xarajati sifatida tan olinadi.

IAS 16 – Asosiy vositalar. Asosiy vositalar qiymatini tan olishda kelgusida iqtisodiy naf keltirish ehtimoli va qiymatni ishonchli baholash imkoniyati muhim mezon hisoblanadi. Ushbu standart asosiy vositalarni sotib olish, foydalanishga tayyorlash, amortizatsiya va qadrsizlanish bilan bog‘liq masalalarni tartibga soladi.

IAS 37 – Zaxiralar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar. Ushbu standart korxonaning mavjud majburiyatlari bo‘yicha zaxiralarni tan olish shartlarini belgilaydi. Masalan, sud da’volari yoki

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

kafolat majburiyatlari yuzasidan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xarajatlar tegishli mezonlar bajarilganda hisobga olinadi.

IAS 23 – Qarzlar bo‘yicha xarajatlar. Mazkur standartga muvofiq, malakali aktivni sotib olish, qurish yoki ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liq ayrim qarz xarajatlari aktiv qiymatiga kiritiladi. Boshqa qarz xarajatlari esa davr xarajati sifatida tan olinadi.

Ushbu standartlar korxonada xarajatlarni o‘zboshimchalik bilan tannarxga kiritish yoki davr xarajati sifatida tan olishga yo‘l qo‘ymasdan, ularni iqtisodiy mazmuni va belgilangan mezonlar asosida tasniflashga yordam beradi.

Yashirin xarajatlarning moliyaviy natijalarga ta’siri

Yashirin xarajatlarning o‘z vaqtida aniqlanmasligi korxonaning moliyaviy ko‘rsatkichlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Xususan, xarajatlarning to‘liq hisobga olinmasligi foyda miqdorining sun’iy ravishda yuqori ko‘rinishiga, aktivlar qiymatining noto‘g‘ri baholanishiga va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi pasayishiga olib kelishi mumkin.

Yashirin xarajatlarning korxona rentabelligiga ta’sirini quyidagi formula orqali baholash mumkin:

[
R=\frac{F}{X}\times100%
]

Bu yerda:

R – xarajatlar rentabelligi;

F – korxonaning tegishli moliyaviy foydasi;

X – tegishli xarajatlar summasi.

Agar xarajatlar to‘liq aniqlanmasa, rentabellik ko‘rsatkichi ham noto‘g‘ri shakllanishi mumkin. Shu sababli korxonada xarajatlar hisobini to‘liq yuritish va ularni muntazam tahlil qilish zarur.

Muallifning ilmiy-amaliy takliflari

O‘tkazilgan tahlillar asosida korxonalarda yashirin xarajatlarni aniqlash, ularni kamaytirish va buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettirish bo‘yicha quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

1. Korxonalarda xarajatlar monitoringi tizimini takomillashtirish. Har bir ishlab chiqarish bo‘limi, sex va mas’uliyat markazi bo‘yicha xarajatlar alohida nazorat qilinishi lozim. Rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlar o‘rtasidagi tafovutlar muntazam tahlil qilinishi yashirin xarajatlarning erta aniqlanishiga yordam beradi.

2. Inventarizatsiya jarayonlarini muntazam va samarali tashkil etish. Xomashyo, materiallar, tayyor mahsulotlar va asosiy vositalar bo‘yicha haqiqiy qoldiqlarni buxgalteriya ma’lumotlari bilan taqqoslash zarur. Inventarizatsiya natijalarini hujjatlashtirish orqali kamomad, ortiqcha zaxiralar va foydalanilmayotgan aktivlarni aniqlash mumkin.

3. Ichki audit faoliyatini kuchaytirish. Korxonalarda xarajatlar yuzaga kelishining qonuniyligi, iqtisodiy asoslanganligi va hisobda to‘g‘ri aks ettirilishini tekshiruvchi ichki audit mexanizmini rivojlantirish tavsiya etiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish yo‘qotishlari, ortiqcha material sarfi va hujjatlashtirishdagi kamchiliklarga alohida e’tibor qaratish lozim.

4. Raqamli hisob va nazorat tizimlarini joriy etish. Zamonaviy buxgalteriya dasturlari, ombor hisobi tizimlari va ishlab chiqarish monitoringi vositalaridan foydalanish xarajatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tezkor olish imkonini beradi. Bu esa hisobdagi tafovutlarni o‘z vaqtida aniqlashga xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

5. Me'yoriy xarajatlar tizimini shakllantirish. Korxonada xomashyo, energiya, ish vaqti va boshqa resurslar sarfining asoslangan me'yorlari ishlab chiqilishi kerak. Haqiqiy sarflarni belgilangan me'yorlar bilan taqqoslash orqali ortiqcha xarajatlar aniqlanadi.

6. Xarajatlarni iqtisodiy mazmuniga qarab to'g'ri tasniflash. Korxonada haqiqiy ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari, me'yordan ortiq yo'qotishlar va imkoniyat xarajatlari bir-biridan ajratilishi lozim. Bu moliyaviy hisobotlarda noto'g'ri tasniflashning oldini oladi.

7. Xodimlarning iqtisodiy va moliyaviy savodxonligini oshirish. Buxgalterlar, ishlab chiqarish bo'limi xodimlari va rahbarlar uchun xarajatlarni hisobga olish, hujjatlashtirish va resurslardan samarali foydalanish bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish maqsadga muvofiq.

Mazkur takliflarni amaliyotga joriy etish korxonalarda yashirin xarajatlarni aniqlash imkoniyatlarini kengaytiradi, ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini mustahkamlaydi.

Xulosa va takliflar

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, korxonalarda yashirin xarajatlarni aniqlash va ularni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish moliyaviy boshqaruv tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Yashirin xarajatlar korxonaning ishlab chiqarish, boshqaruv, mehnat va resurslardan foydalanish jarayonlarida yuzaga kelishi mumkin. Ularning o'z vaqtida aniqlanmasligi mahsulot tannarxining noto'g'ri shakllanishi, moliyaviy natijalarning buzilishi va iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga sabab bo'ladi.

Tadqiqot davomida yashirin xarajatlarni aniqlashda inventarizatsiya, ichki audit, reja va haqiqiy xarajatlarni taqqoslash, texnik-iqtisodiy tahlil hamda raqamli monitoring usullarining ahamiyati asoslandi. Ushbu usullardan kompleks foydalanish korxonaning mavjud resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash va ortiqcha sarflarni kamaytirish imkonini beradi.

Shuningdek, yashirin xarajatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirishda ularning iqtisodiy mazmunini to'g'ri aniqlash muhimligi ta'kidlandi. Barcha yashirin iqtisodiy yo'qotishlar avtomatik ravishda buxgalteriya xarajati hisoblanmaydi. Haqiqiy xo'jalik operatsiyalari va majburiyatlar tegishli hujjatlar asosida hisobga olinishi, imkoniyat xarajatlari esa boshqaruv tahlilida alohida baholanishi lozim.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- yashirin xarajatlar korxona faoliyatining turli bosqichlarida yuzaga kelishi va moliyaviy natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin;
- xarajatlarning o'z vaqtida aniqlanmasligi mahsulot tannarxi va foyda ko'rsatkichlarining noto'g'ri shakllanishiga olib keladi;
- inventarizatsiya va ichki audit yashirin xarajatlarni aniqlashning muhim nazorat vositalari hisoblanadi;
- xarajatlarni iqtisodiy mazmuniga qarab to'g'ri tasniflash va hujjatlashtirish buxgalteriya hisobining ishonchliligini oshiradi;
- zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish xarajatlar monitoringini takomillashtirishga xizmat qiladi;
- me'yoriy xarajatlar tizimini joriy etish va resurslardan foydalanishni muntazam tahlil qilish ortiqcha sarflarni kamaytirish imkonini beradi.

Umuman olganda, korxonalarda yashirin xarajatlarni aniqlash va ularni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish faqat hisob-kitob jarayonini takomillashtirish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon korxonaning

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

iqtisodiy samaradorligini oshirish, moliyaviy intizomni mustahkamlash, boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilash va uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-apreldagi O'RQ-404-son "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-son qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi nizom.
3. IFRS Foundation. IAS 2 – Inventories. London: IFRS Foundation.
4. IFRS Foundation. IAS 16 – Property, Plant and Equipment. London: IFRS Foundation.
5. IFRS Foundation. IAS 37 – Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets. London: IFRS Foundation.
6. IFRS Foundation. IAS 23 – Borrowing Costs. London: IFRS Foundation.
7. Drury, C. Management and Cost Accounting. Cengage Learning.
8. Horngren, C. T., Datar, S. M., Rajan, M. V. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. Pearson.
9. Garrison, R. H., Noreen, E. W., Brewer, P. C. Managerial Accounting. McGraw-Hill Education.
10. Marshall, A. Principles of Economics. London: Macmillan.
11. Atrill, P., McLaney, E. Accounting and Finance for Non-Specialists. Pearson.
12. IFRS Foundation. Conceptual Framework for Financial Reporting. London: IFRS Foundation.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.